

M. NAGY ILONA

A Margit-legenda (1510) és forrásai*
**(Középkori anyanyelvű szövegek és forásaik összevetésének
 módszertanához)**

Árpád-házi Szent Margit (1242–1270) magyar nyelvű legendáját (MargL.), amelynek egyetlen ránk maradt példányát Ráskay Lea domonkos rendi apáca 1510-ben másolta Margit életének majd kultuszának színterén, a mai margitszigeti domonkos kolostorban, a középkori magyar művelődéstörténet megkülönböztetett emlékeként tartjuk számon. Azzá teszi egyrészt magyar vonatkozású témája – IV. Béla magyar király domonkos apácaként élt leányának élettörténetét és csodáit mondja el –, másrészt az, hogy a legtöbb anyanyelvű kódexünkől eltérően nem az európai középkori latin nyelvű vallásos irodalom átültetése, hanem hazai forrásokból Magyarországon készült munka. A legenda több szakterület (nyelvészet, irodalomtörténet, történelem, régészet, egyháztörténet, orvostörténet stb.) számára is forrásértékű. A Szent Margit személyéhez kapcsolódó középkori legendairadalomnak (ezekre összefoglalóan legutóbb I. KLANICZAY G. 2007: 286) ez az egyetlen ismert magyar nyelvű hajtása, így tágabb kontextusban szintén vizsgálható. A legenda iránti érdeklődést jól tükrözi, hogy teljes szövege Pray György 1770-es első közlésével együtt máig hat különböző kiadásban jelent meg. Tudományos célra két betűhű közlése szolgál: a VOLFÉ (1881) a Nyelvemléktár 8. kötetében és a †P. BALÁZS – DÖMÖTÖR – PÓLYA (1990) által kiadott Régi Magyar Kódexek sorozat 10. száma. Régi terve a kutatásnak (vö. például a CornK. záró tanulmányában BOGNÁR–LEVÁRDY 1967: 806), hogy a magyar szöveg forrásaival együtt – a Codices Hungarici sorozatban megjelent kódexekhez hasonlóan – álljon az érdeklődők rendelkezésére. Egy ilyen kiadás elkészítése azért is időszerű lenne, mert a Margit-legendák kutatásában az utóbbi időben az irodalmi filológia, az eszmetörténet és az irodalomtörténet oldaláról jelentős új eredmények születtek (KLANICZAY T. 1994; KLANICZAY G. 1994, 2004, továbbá 1997; DEÁK 2005), amelyek a magyar legen-

dát is érintik. Ezek egyben arra is rávilágítanak, hogy a külső szövegtörténet vizsgálata a belső szövegtörténet eredményeitől is megerősítést igényel, ilyen vizsgálatra azonban a MargL. esetében kellő rendszerességgel tulajdonképpen nem került sor. A következőkben egyelőre a forrásokkal való összevetés néhány tanulságáról szólok, elsősorban azzal a céllal, hogy annak bizonyos általánosabb módszertani lehetőségeit vázoljam fel.

A magyar legenda, amint HORVÁTH CYRILL (1906a, 1906b, 1908, 1938) száz éve megállapította, két fő forrás összedolgozásával készült: Ezek, mint ma tudjuk 1/ Margit legrégebb, 13. századi latin nyelvű legendája, (LV) és 2/ a Margit szentté avatása ügyében 1276-ban lefolytatott második kanonizációs vizsgálat jegyzőkönyve (a forrásokra legutóbb összefoglalóan lásd KLANICZAY G. 2007: 286).

A legrégebb latin legenda, amelyet a latin nyelvű Margit-legendák között elfoglalt helyéről ma általában *legenda vetus*-nak hív a kutatás (az elnevezésre lásd KLANICZAY T. 1994: 20), ismert *Marcellus legendája* és *bolognai legenda* néven is. Az előbbi név a feltételezett szerzőről – aki valószínűleg Margit gyóntatója és lelki vezetője, a magyar domonkos provincia priorja (erre lásd LOVAS 1941) –, az utóbbi a kézirat megtalálásának helyéről (Bologna) való. Bár a *legenda vetus* megnevezés korrekt, hátránya, hogy csak az említett körben egyedít (*Legenda vetus*-ként írva is). Abból kilépve ki kell egészítenünk: „Margit *legenda vetusa*”, a könyvebb azonosításhoz használhatjuk azonban a régebbi *Marcellus legendája* (esetleg az úgynevezett *Marcellus-legenda*) nevet is, tudva, hogy a szerzőség nem bizonyítható teljesen. A *bolognai legenda* elnevezést viszont célszerű a konkrét megtalált példány (erről lásd alább) jelölésére fenntartani (ezt a változatot a továbbiakban *LVBol*-nak nevezem).

Forrásismeretünk viszonylag kedvező, bár problémát jelent, hogy azok szövegét – mint rendszerint más kódexeink esetében is – nem a kompilátor előtt álló formában ismerjük. Sőt nem is tudjuk, hogy a magyar legenda közvetlenül készült-e a forrásokból, vagy közvetve: azaz előbb azokból egy latin kompilátumot írtak-e, amelyet magyarra fordítottak. HORVÁTH CYRILL (1908: 21; 1938: 82) mindkét módot elképzelhetőnek tartotta, mégis a szakirodalomban elterjedt nézet (amelynek kialakulását itt nem követhetem nyomon) az utóbbit feltételezi (LOVAS 1941: 58; MEZEY 1955: 58; KLANICZAY T. 1994: 48), bár erre bizonyíték nincs (vö. KLANICZAY G. 1994: 190–1, 2004: 38). A LV mint a magyar legenda forrásának problémája, hogy Bolognában előkerült latin szövege több helyen rövidített, kivonatos, olykor romlott. A kódex provenienciájáról (erre lásd KLANICZAY T. 1994: 38 kk) tudjuk, hogy a latin legendát 1409–10 fordulójára körül írták bele Velencében, ahová a magyar domonkos rendtartomány feje (provinciális) küldte el a Margit stigmatizált híréről érdeklődő velencei domonkos priornak. A rövidítés, kivonatosítás stb. ténye érthető a többszöri másolásból s a küldemény céljából. Újabb kérdés azonban, hogy kompilátorunk a LV eredeti változatából dolgozott-e vagy annak egy redakciójából. A jegyzőkönyv ránk maradt szövege szintén legalább négy-

* A szövegtörténeti vizsgálatokat az OTKA K 69093 sz. pályázata támogatja. Előadásom *A Margit-legenda (1510) szövegtörténetének kérdései* (Debrecen, 2007. Kézirat.) című habilitációs értekezésem eredményein alapul. Vö. M. NAGY ILONA: *A Margit-legenda (1510) szövegtörténetének kérdései*. Habilitációs értekezés tézisei. Debrecen, 2007.

szeres másoláson ment át. Alapja a Margit koporsójában annak 1641-es pozsonyi felbontásakor talált szerkesztett (tehát már nem első leírású) változat, amely maga is hiányos és esetenként nehezen olvasható volt (FRAKNÓI 1896: CXVI–CXXI). Tekintve, hogy a kézirat körülbelül száz évig (tudniillik azóta, ahogy az apácák a törökök elől a Szigetről elmenekültek magukkal víve ereklyéiket) rejtőzhetett a koporsóban, ezen aligha csodálkozhatunk. A magyar legenda kompilátora a szerkesztett, de szövegében teljesebb formát használta, amit a magyar szöveggel, valamint a jegyzőkönyvből készült további legendákkal való összevetés igazol.

A magyar legenda szövegtörténete a keletkezés módjának bizonytalanságán túl is számos vitatott kérdést rejt. Mint ismert, leírójának nevét és a másolás idejét is filológiai úton sikerült VOLFNak felfednie (1881: XIV). Szerzője ismeretlen, keletkezési ideje sem állapítható meg pontosan. A feltett latin kompilátumot egyrészt korai (13. század végi) keletkezésűnek tartják (MEZEY 1955: 64; KLANICZAY T. 1994: 48), másrészt a kompilálást későbbre, a 15. század első felére datálják (KLANICZAY G. 1994: 191; 2004: 38). A magyar szöveg, illetve fordítás datálása ugyanígy vitatott: tartják korainak (1320 előtről MEZEY i. h.), van javaslat a 14. század közepe tájára is (LOVAS 1941: 66), legújabban pedig KLANICZAY T. (1994: 48) szerint nem maradt érvényes (külső) támpont a kutatásban ennek meghatározására (a datálás kérdéseit összefoglalja még DEÁK 2005: 21–2; KLANICZAY G. 2007: 283). A magyar szöveg későbbi javításait, illetve egy XIV. század végi dévóciós célú átdolgozását is felteszik (MEZEY 1955: 67–9), ennek jelei a szövegben szintén alaposabban lennének vizsgálандók (vö. még MÉSZÖLY 1941), ahogy a ritmikai kiforrottság példái is (GÁBOR 1912). Szintén vitatható, hogyan fér össze a középkori legendában feltűnően koncepciózus szerkesztésmód a magyar szöveg durva fordítási hibáival. Az a töbektől (LOVAS 1941: 58; MEZEY 1955: 69) képviselt nézet, hogy ezeket a szerkesztő és a fordító eltérő személye magyarázza – s így a hibák is amellet szólnának, hogy egy kész latin kompilátumot fordítottak magyarra –, filológiailag még pontosabb vizsgálatot igényelne, s más lehetőség is felvethető (erről lásd később). Az ilyen szövegtörténeti problémák újraértelmezéséhez is segítséget nyújthatnak a források, pontosabban a magyar szövegnek a források tükrében való vizsgálata.

A források szövegét HORVÁTH CYRILL említett közléseiből, illetve LOVAS (1941) azokhoz tett pontosításaiból kiindulva azok kiadásai (SRH 1999, FRAKNÓI 1896) kell idéznünk. HORVÁTH forrásközlései inkább útmutatóul használhatók. A LV-t ugyanis először egy német nyelvű változatban ismerte, így a fő forrás megfelelő részeit németül közölte, majd a latin változat előkerültével (BÖLE 1937) csak az eltérések helyét adta meg, a szöveget nem. Másrészt mind BÖLE, mind HORVÁTH közlése hibákat is tartalmaz. Magam a LV-nak a korábbi publikálások hibáit javító, az SRH reprint közlésének Függelékében lévő modern kiadását idézem, de esetenként a korábbi kiadásokat is felhasználtam (erre később visszatérek).

A megfelelő forrásrészleteket első közelítésben a magyar legenda szövegéhez illesztve már felvázolhatunk egy nyers képet az ismeretlen kompilátor szándékairól. A legenda és a források viszonyát két táblázatban ábrázoltam (az elsőben felhasználva LOVAS 1941 megfelelő táblázatát is). Egyfelől kirajzolhatjuk, hogy a vezérfonalnak tekintett LV-t hol és milyen tartalommal bővíti ki a kompilátor a jegyzőkönyvből kiszemelgetett részletekkel (1. ábra). Látható például, hogy a LV elvontabb ábrázolását Margit életének konkrét eseményeivel kiegészítve hogyan hozza alakját közelebb a hallgatóihoz. Így a szegénység szeretetét retorikusan festő 4. caput végéhez beszúrja, hogy Margit sír, ha király lányának mondják (3/12), de ilyen imaéletének (10–9) vagy alázatos szolgálai munkáinak (22–5) stb. részletezése is. A második táblázatban (2. ábra) azt összegeztem, hogyan oszlik meg a tanúvallomások felhasználása a legenda három fő szerkezeti egysége – az életrajz, a csodák leírása és a tanúk felsorolása (katalógus) – között. Látható, hogy főleg az életrajzi részben sűrűsödnek, jelentősen megnövelve annak terjedelmét, és zömmel Margit apácátársaitól valók, akik elsősorban az ő életében történt eseményekről (vö. az első táblázat tanúságával) vallottak. A csodák leírásában a vallomások felhasználása inkább néhány történetre koncentrálódik, köztük a Duna áradásának csodája (127–9) vagy a kútba esett Ágnes szolgáló megmenekülése (132), amely a LV száraz fogalmazású 27. fejezete helyére kerül (194).

A forrásokhoz visszatérve előre kell még bocsátanunk, hogy amikor HORVÁTH CYRILL a forrásokat megállapította, a kérdés az volt, fordítás-e a legenda vagy eredeti magyar fogalmazvány, amint sok helyt gördülékeny magyarsága miatt vélték. A források megállapítása bizonyította a fordítás tényét, s hogy az latin szövegekből történt. Mivel azonban – mint láttuk – a feltárt források nem azonosak a kompilátortól használtakkal, illetve hiányos szövegűek, olykor megpróbálhatunk belőlük a kompilátortól használt változatra következtetni. A forrásrekonstrukció lehetőségeit röviden a következőkben vázolólok (vö. még M. NAGY 2007c).

A ránk maradt források szövegghiányai miatt a magyar legenda tényleges forrását másodlagos forrásokból: a fő forrásokból leszármazott, illetve velük rokon további legendákból kísérelhetjük meg bizonyos fokig rekonstruálni. A LV rokonsága kedvezőbb, ahol latin (Breviáriumi legenda, Borselli és Ransanus legendája) és német (Jorg Valder = Falder Pistoris legendája, részben a Tössi legenda) nyelvű legendák párhuzamos szövegeire támaszkodhatunk. A lehetőséget mégis szűkíti, hogy főleg a latin nyelvűek jóval rövidebbek a LV-nál: a BrevL. csak a LV 2–6. caputjának, amely a magyar legenda elejének betoldásokkal megszakítva a 9. lap 2. soráig jelent forrást. Ransanusé csak az életrajzi részt, Borsellié pedig arányosan kivonatolt szöveget tartalmaz. A jegyzőkönyvi forrás hiánya esetén Garinus két legendájából (Legenda maior és minor) következtethetünk. A magyar szöveg hiányairól részben Ferrari első újkori Margit-életrajzát vallathatjuk, amely a magyar legenda nagy részét latin fordításban tartalmazza.

1. ábra

A Margit-legenda tartalmának és forrásainak áttekintése (részlet)

A Margit-legenda tartalmának és forrásainak áttekintése (táblázat)

A kódex lapszáma és a kezdő sor száma		A legenda tartalma Két levélnyi szöveg elveszett	Forrás
1	1	Vita	Tanúvallomások 14.
	7		Tanúvallomások 1: 3
	12		Tanúvallomások 1.
	20	Felveszi a szerzet ruháját (3 éves múlt)	Legenda vetus 4. cap.
2	1	Az első cilicium	Legenda vetus 4. cap.
	17	Margit nem hord finom ruhát	Legenda vetus 4. cap.
3	9	Örül a szegénységnek	Legenda vetus 4. cap.
	12	Sir, ha király lányának hívják	Tanúvallomások 1.
	20	Átvonulás a szigeti zárdába (10 éves)	Legenda vetus 5. cap.
4	19	Professio fr. Humbertus kezébe	Legenda vetus 5. cap.
5	3	Lelki előrehaladás	Legenda vetus 5. cap.
	6	Híre terjed	Legenda vetus 5. cap.
6	3	Margit hallgató és szemérmes	Legenda vetus 6. cap.
	12	Isten szerete- te amor Dei	Legenda vetus 6. cap.
	21	Keresztcsokolás	Legenda vetus 6. cap.
7	1	Mária-képek tisztelete	Legenda vetus 6. cap.
	4	Eleven keresztfa	Legenda vetus 6. cap. Tanúvallomások 28.
	9	A szentek képeinek tisztelete	Tanúvallomások 31; Legenda vetus 9. cap.
	19	Elégedett az étellel	Legenda vetus 6. cap.
	20	Külön étkezések	Legenda vetus 6. cap.
8	2	Éjszakai imák társakkal	Legenda vetus 6. cap.
	12	Éjszakai imák közben beszél	Legenda vetus 6. cap.
	20	Éjszakai imák a dormitóriumban	Legenda vetus 6. cap.
9	2	Ebéd után kézimunka, silentium	Legenda vetus 7. cap.
	9	A megzavart napirend	Legenda vetus 7. cap.
	18	Nagy böjtölés, szigorú fegyelmeltartás	Legenda vetus 8. cap.
10	1	Ajtatos imádságai	Tanúvallomások 6; 8; Legenda vetus 8. cap.
11	10	Passióhallgatás ludica vasárnaptól nagy szombatig	Tanúvallomások 3.
	16	Húsvét előtti két hét: una, sirás	Tanúvallomások 6.

2. ábra

A tanúvallomások felhasználása a magyar legendában (részlet)

A tanúvallomások felhasználása a magyar legendában

sorszáma*	A tanú neve	A magyar legenda melyik részében?		
		1-108: életrajz (vita)	108-197: csodák (miracula)	197-231: tanúfelsorolás (catalogus)
1	Dna Catharina (magistra; a vallomás idején priorissa)	1; 3; 38		197
2	Dna Eliana	34; 40;		197-8
3	Dna Jolent	1; 11; 14; 25; 73		197; 198
4	Dna Margaretha (Szt. Margit unokahúga)	40; 62; 63		199
5	Dna Elisabeth (Szt. Margit unokahúga)		127	201
6	Dna Margaretha	10; 11; 13; 22; 36; 40;	132	202
7	Dna Benedicta	25; 36;		203
8	Dna Elisabeth	10; 17; 57; 95		204
9	Dna Elisabeth	25; 33; 48; 51; 64; 65; 68; 98; 99		205
10	Dna Sabina	17; 23; 25; 52; 67;		206
11	Dna Elena	38; 39; 75		207
12/13	Dna Stephana			199; 209-11
13/12	Dna Elisabeth	11; 13; 14; 25; 38; 66; 68		208
14	Dna Olympiades (M. dajkája és nevelője)	1; 33; 48; 51; 65; 93; 96;	127; 132	211
15	Dna Frosia	24		212
16	Agnes servitialis		132	213
17	Dna Agnes	11; 14		214
18	Dna Judith	93; 94; 102		215
19	Dna Caecilia	48		215
20	Dna Lucia			216-17
21	Dna Catharina	52; 71		217
22	Dna Alexandria	52; 72	127	218
23	Dna Agnes	25; 53; 68;		218-9
24	Dna Benedicta	15; 51; 52; 66		219
25	Dna Margaretha	25;		220
26	Dna Judith	72		221
27	Dna Anna	76		222
28	Dna Catharina (cantrix)	7; 16; 18; 19; 22		222
29	Dna Margaretha	36; 38; 48		223
30	Dna Candida	13; 36; 38; 57; 72	125	223
31	Dna Elisabeth	7; 15; 33; 59		224
32	Dna Elisabeth	36; 40; 59		224

Ezekből az eredeti forrásszövegre a következő módon következtettem vissza. Szembesítve a magyar szöveget a forrásokéval, a forrásfedezet nélkül maradt részeket megfelelőit a további (származék)legendákban kerestem. A talált részlet, ha az egyezésre más ok nincs (erről később), úgy minősíthető, hogy az aktuális forrásban valószínűleg megvolt. Latin szövegét azonban megbízhatóan csak akkor rekonstruálhatjuk, ha legalább két egybehangzó latin adatunk van rá. A legendaírók egyfelől ugyanis mozaiktechnikával (HORVÁTH 1906b: 471) dolgoznak, és forrásaikból minél több részletet szó szerint vesznek át, de nemegyszer stilizálják is a szöveget (vö. DEÁK 2005: 405; M. NAGY 2007a).

Szövegszerű rekonstrukcióra van mód például a következő esetben: MargL. 5/5–6: „Zent Margit azzon kezde oly jgen nyluan es erevssen... haznalnÿ **iozagos myelkevedetevkben**”: LVBol. adeo evidenter et efficaciter cepit proficere. A hiányzó kifejezés megfelelőit megtaláljuk a másodlagos forrásokban: BrevL. VII: „Adeo evidenter et efficaciter **in virtutibus** cepit proficere”; Bors. VI: „, adeo evidenter et efficaciter **in virtutibus** cepit proficere”; Rans. V. c. (humanista retorikával tovább díszítve): „et ipsa proficiebat **de virtute in virtutem**”; J. V. II: „**in tugenden**”; TössiL. VII: „**an allen tugenden**”. Az aktuális forrást tehát bizonyosan így állíthatjuk vissza: „adeo evidenter et efficaciter {**in virtutibus**} cepit proficere”. Igazolhatjuk a forrást a másodlagos szövegekből, de csak megközelítően rekonstruálhatjuk a következő példában, MargL. 85/2–5: „Nemdee nem ev zvltee **kerezt vÿznek mÿatta** vÿonnan engemet tÿ veletevk evzve”: LVBol. „Numquid non ipsa [sc. Mater sancta ecclesia] regeneravit me una vobiscum?” A másodlagos forrásokban Bors. XX: „Non debeo, inquit, ego affligi pro matre mea ecclesia, que me regeneravit **fonte baptismatis**”; J. V. VIII: „hat nit dy muter der kristenhait mich mitsampt ewch ander weit gewaschen **in der heyligen tauff**”. Az eredetiről feltehetjük, hogy valószínűleg előfordulhatott benne a *baptisma* terminus, de annak bővítménye (*fons?*, *aqua?*) pontosan nem állapítható meg.

A származéklegetta rámutathat olyan forrás nyomára, amely pontosabban világítja meg a magyar legenda kérdéses részletének eredetét. A MargL. 165/1–168/10 sorai a LV 44. fejezetét fordítva leírnak egy, a Margit sírjánál halálának első évfordulóján történt gyógyulást, amelynek szemtanúja volt (V.) István király és kísérete. A magyar elbeszélés az ő örömeik leírásával zárul (MargL. 168/1–10), amelynek nincs forrása a LVBol-ban (vö. 44. c.), csak egy hivatalos hangú befejezés arról, hogy a betegség nem jött újra elő. A gyógyulás fölötti örömet megemlíti azonban Jorg Valder német legendája, XIII. 15: „**waz frewd** lob vnd ere vnd dancksamkait got. vnd sanct Margar. erpoten ward. daz ist allen zungen vnmüglich zu sprechen”. Így annak kiinduló pontját tartalmazhatta a LV aktuális (esetleg népszerűbb?) változata, a részletező előadás pedig – ez külön-külön festi a király és kísérete örömét – a kompilátor elbeszélő technikájára vall, nyilván tőle származik.

Ügyelni kell arra, hogy a másodlagos forrásokkal való egyezések nem mindig az eredeti forrásra utalnak, hanem adódhatnak például az egyházi nyelvhasználat párhuzamos szokásaiból is. A MargL. 126. „zent bertalam apostol” értelmezőjének megfelelője megvan a *Legenda maior*ban (II. 13), de mindkettőjük közös forrásából, a jegyzőkönyv ismert szövegéből hiányzik: „sanctus Bartholomaeus” (MRV 261). Az egyezésekből olykor a szövegek későbbi érintkezésére is gondolhatunk. Például a BrevL. (VIII) „**ore** deosculabatur” kifejezése megfelelőt mutat a MargL. 6: „vronk iesus cristusnak fezevetlinek evt sebeynek heleyt ... **ev zaÿaua**l meg chokolgatÿa vala” határozójának forráshiányához, vö. LVBol. VI. „quinque vulnerum loca ... deosculabatur”. Ez azonban a breviáriumi szöveg hatására is beszűrődhetett a magyar legendába, ha csak azt vesszük is figyelembe, hogy a 15. sz. elejétől a magyar domonkosok Margit zsoltosmáját külön mondták (vö. HAADER 2001: 81 és az ott idézett irodalom), vagy a magyar szöveg jellemzően túlzott explicitásra való törekvése automatikusan is eredményezhette a betoldást, így a határozó forrásbeli létét nem tenném fel.

Más jellegű probléma, hogy a forráskiadások a kézirat olyan hibáját is tartalmazhatják, amelyre éppen a magyar (illetve a többi legenda) hívja fel a figyelmet. Így javítható például a LVBol. 18 *ad sua vota* kifejezése, amely nem illik környezetébe: „cum eam ad sua vota [= ad suam **voluntatem**] trahere non valerent”, a javításhoz vö. MargL. 90/23: „de mÿkoron zent margÿt azzont az ev **akaratyvkra** nem vonhatnÿk”; J. V. IX: „sy nit mochten wandeln nach irem **willen**”. Akad a kiadásokban a kéziratbeli megfelelő forma ellenében öröklött hiba is, amelyre szintén a magyar legenda hívja fel a figyelmet. Javításához a bolognai szövegnek az MTA Kézirattárában – Klaniczay Tibor gondoskodása révén – őrzött másolatát használhatjuk. Így a LVBol. 11-ben helyesen: „ad tantum culmen virtutum” a kiadott *virtutem* formával szemben (vö. SRH 689), vö. MargL. 44/18–9: „az jozagos myelkevedetevknek teteere”. A bemutatott aprólékos szövegösszevetések részben közelebb visznek a kompilátor által használt forráshoz, s ez hozzájárulhat olykor megbízhatóbb szövegtörténeti következtetésekhez is (ezekről lásd később).

A forrásokat megvizsgáltam még abból a szempontból is, milyen nyelvi-stilisztikai mintát tükröznek, amely a szövegek további feldolgozóit adott esetben befolyásolhatta. A MargL. forrásainak nyelve azért is külön figyelemre méltó, mert stílusban két erősen eltérő latin forrásból szerkesztették. A vezérforrásul álló LV-t, amely feltehetően kanonizációs célra készült, ahhoz illően a középkori retorika jellemző eszközei, elsősorban prózarím, és helyenként ritmikus lezárású mondatvégek (*cursus*) ékesítik, ezzel is kiemelve Margit jellemvonásait, életének tanulságait (vö. MEZEY 1955: 51; M. NAGY 2004–5, 2006). A jegyzőkönyv stílusa pedig, amely néhány kivétellel magyarul elhangzott tanúvallomásokat tolmácsol latinul, sokban a beszélt nyelv természetes sajátosságait, illetve a korabeli magyar élőbeszéd fordulatait tükrözi vissza. Ezek fordítása önkéntelenül is magyarosabb szöveget eredményezhetett (HORVÁTH 1906a: 408). A stilizálás kisebb jegyeit – például a

Margit iránti tisztelet jeléül többes szám 2. személyű igealakok a latinban szokásos egyes szám 2. személyű helyett – néhol ezekben is felfedezhetjük (lásd M. NAGY 2008). Abból, hogy a kompilátor a források nagy részét szó szerint vette át, következik, hogy azok stílusának nagyfokú különbségét kezelnie kellett, aminek jelei a magyar szövegben meg is ragadhatók (vö. M. NAGY 2007b). A feltett latin kompilátum szempontjából pedig felvethető a kérdés, mennyi esélye lehetett az adott forrásnyelvi helyzetben egy jó stílusú latin legenda szerkesztésének.

A források szövegfilológiai vizsgálata után lehetőség nyílik rá, hogy azokat felhasználjuk a magyar legenda szövegtörténeti kérdéseinek megvilágítására. A források tükrében először a belső szövegszerkezet szabályosságai, az ismeretlen kompilátor munkamódszere, illetve a legendaszerzés általánosabb tendenciái tárulnak fel. Látható például, hogy a szerző a betoldásokban a legautentikusabb forrásból (a leírandó eset koronatanújának vallomásából) merít, szűri a források információit (például nevek, részletkörülmények kihagyása), az egyedi esetet általános érvényűnek tünteti fel, nagyítja, tárgyalásmódja rendszerező, előszámláló, a tanúságot expliciten megfogalmazza, s követhető a források nyelvi átalakítása, stilizálása is, amelyek kifejtésére itt nincs mód. Az is feltűnő, hogy a tanúkat felsoroló részben, ami a középkorban szokatlan szerkesztői-kritikai érzéket tanúsít, sokszor tévesen utal vissza forrására, amiből arra következtethetünk, hogy emlékezetből hivatkozik a szerző. Ez – más jegyekkel együtt – azt jelzi, hogy a kompilátornak a jegyzőkönyv szövege „a kisujjában volt”, viszont nem ellenőrizte a leírtakat. A források nyelvi sajátosságainak ismeretében továbbá megállapíthatjuk, melyek az azoktól független anyanyelvi szövegszerkesztés leleményei a magyar legendában: például a forrásokat messze túlhaladó grammatikai túltöltés (explicitás); a részletezés, amely a forrásbeli egy kifejezést két (olykor több) szemantikai mozzanatra tagolva jeleníti meg; ide értve az úgynevezett kettős kifejezések problémáját (vö. MÉSZÖLY 1941), vagy a szöveg akusztikai kiforrottságának jegyei (vö. GÁBOR 1912), amelyek elsősorban a kultuszhelyen való hosszú idejű használattal állhatnak összefüggésben (ezekre vö. M. NAGY 2007b).

Miután a belső szövegtörténet szabályosságait megismertük, megkísérelhetjük, hogy a legendát érintő egyes vitás kérdéseket a források tükrében a releváns helyek tanulságainak összegzésével közelítsünk meg. A leginkább érdekes természetesen a magyar legenda keletkezésének ügye. Erre elvileg két mód képzelhető el: 1. a latin forrásokból a kompilátor egy latin nyelvű legendát készített, s ezt fordították magyarra; 2. a kompilátor közvetlenül magyar legendát készített a latin vagy már – legalább részben – előbb magyarra fordított forrásokból. Elsősorban tehát a forrásokra, a fordításra, illetve a kompilátor ténykedésére valló utalásokat érdemes megnéznünk. Ezek közé tartozik többek között a „legenda” néven emlegetett jegyzőkönyvre tett következő utalás: MargL. 99: „fel veueek ez zent zvznek ev zentseges testet es el hozak es le teuek az kar alat yol lehet altalyaban nem neuuez

meg az legenda helyet · hanem chak zent egyhaznak mongya · de menere az legendanak folyasa targya · az kar allyat mongya zent egyhaznak”: MRV 202: et postea portata fuit in ecclesiam. Amint VOLFNak (1881: XXVIII) feltűnt, itt valószínűleg a kompilátort érhetjük tetten, ugyanis ő próbálhatta a jegyzőkönyvből lokalizálni Margit ravatalának helyét saját korának kolostori templomában. A kompilátor tettenérése pedig azért fontos, mert a régészeti feltárások eredményeiből ma már tudjuk, hogy a kar aljának említése (hasonló példa még: 77/23) csak a 15. század elejétől volt lehetséges. Akkor, az 1381–1409-es építési periódusban helyezték az emeletre az apácakórust, amely Margit korában a templom nyugati végének földszintjén volt. A kórusalja végleges térelrendezése pedig csak a 15–16. sz. fordulóján történt meg (FEUERNÉ TÓTH 1971: 256–7). A kompilálás vélhető terminus post quem-je ez alapján tehát a XV. sz. első évtizedére tehető.

Szintén a kompilátor nyomát láthatjuk a jegyzőkönyvnek a régi legendán megfigyelhető szöveghatásának példáiban is. A magyar szöveg ilyenkor az aktuális forrásként álló LV nyelvtanilag nehezebb (főleg ablativus absolutus) szerkezetei helyett a jegyzőkönyv megfelelő részletét adja vissza, így téve gördülékennyé a szöveget. Például a gyermek (IV.) László király betegségének elbeszélésében: MargL. 177: „negy jeles oruos doctorok kyk ez kyralyal bannak vala keetsegben esenek ez kyralnak eletyrevl”: LVBol. 52. c.: **omni medicorum, qui aderant, cura et auxilio deficiente** vita erat desperatus. De vö. 50. tanú: MRV 299: quatuor medici, **qui ipsum curabant**, desperaverunt de vita sua. Az ilyen példák arra utalnak, hogy a LV fordítását helyenként a protokollum szövegét jól ismerő személy dolgozta át, aki nagy valószínűséggel a kompilátor lehetett. Informatív a durva fordítási hibák – amelyek a latinul gyengén tudó női fordítóra utalnának (MEZEY 1955: 66) – szövegbeli eloszlása is. Ha ezeket a forrásokra vetítjük, feltűnik, hogy zömmel (bár hibák máshol is előfordulnak) a LV fordításában kerülnek elő. Például MargL. 5/1-2: „predicator zerzetbely **testnekevl lakozo** sororoknak clastromaban” (= a rendbe bekebelezett sororok): claustris sororum nostro ordini **incorporatarum** (LV 5. c); 171/13: „**tanola** (= igyekezett) gyakortaban meg latogatnaja”: **studet** (LV 45.); 96/23–5: „februar huanak tyzen evtevd (!) napyan”: quartodecimo Kalendas Februarii (LV 19), ami a klasszikus számítás szerint január 19. stb., hasonlóan téves a fordítás azonban Jorg Valdernál (X. c.): an dem XV tag dez mondez ffebruarij. A hibák többnyire iskolás jellege korai fordításra utal, eloszlásuk alapján arra is gondolhatunk, hogy a LV-nak lehetett korábbi magyar fordítása, s nem az egész legendának. A későbbi átdolgozó pedig – akit a jegyzőkönyvi szöveg áthallása miatt a kompilátornak tartok – az apró hibák javítása helyett talán a szöveg gördülékenységét, illetve a koncepció alakítását tartotta szem előtt.

A szövegtörténet vitás kérdéseinek megvilágítására számos, a fentiekhez hasonló szövegfilológiai vizsgálatra van szükség. Magam például – hangsúlyozom, hogy vizsgálataim jelenlegi fázisában – a MargL. keletkezését a következőképpen tartom elképzelhetőnek: 1. Nem volt kész latin anyaszöveg (talán először a LV

népszerűbb redakcióját készítették el, lásd például fent az öröm említését a hivatalos befejezés helyett, de egyébként is életszerűbb feltételezni, hogy a kanonizációs célokra készült LV eredeti formájában túl ünnepélyes volt a kolostori használat hétköznapi igényeihez). Megjegyzendő, hogy külső bizonyíték szintén nincs rá (vö. KLANICZAY G. 1994: 190). 2. A LV-nak születhetett korai fordítása (vö. a fordítási hibák kérdését). 3. A kompilátor átdolgozta a LV régi fordítását (vö. például a jegyzőkönyvi kifejezések áthallása), és közben abba dolgozta bele a jegyzőkönyvből kiválogatott részleteket. (Megjegyzem: annak igazolására, hogy a kompilálás magyarul történt, főleg a források eltérő stíluszintjének kiegyenlítési törekvéseit, vagy esetleg az olyan elbeszélésmódot hozhatjuk fel, amikor a forrás tartalmát fordított sorrendben adja vissza a magyar szöveg, bár ezekben nyilván a kompilálás óta eltelt idő, illetve a másolási technika is szerepet játszik, itt azonban még további nyelvi bizonyítékokra van szükség.) 4. A két forrás összedolgozása 1409, a kar emeleti elhelyezése után (FEUERNÉ TÓTH 1971) történt (vö. a kar aljára vonatkozó, a kompilátornak tulajdonítható megjegyzést). Bár az általam vázolt kép még természetesen nincs minden részletében alaposan kimunkálva, így eredményei nem véglegesek, úgy vélem, a forrásokra támaszkodó ilyen vizsgálatok segíthetik a további kutatásokat.

Bibliográfia

- BENŐ ATTILA – FAZAKAS EMESE – SZILÁGYI N. SÁNDOR (szerk.) 2007. *Nyelvek és nyelvváltozatok*. Köszöntő kötet Péntek János tiszteletére. Anyanyelvápolók Erdélyi Szövetsége Kiadó, Kolozsvár.
- BŐLE KORNÉL 1937. *Árpád-házi Boldog Margit szenttéavatási ügye és a legősibb latin Margit-legenda.*, Stephaneum, Budapest.
- BITSKEY ISTVÁN – OLÁH SZABOLCS (szerk.) 2004. *Religió, retorika, nemzettudat régi irodalmunkban*. Csokonai Könyvtár: Bibliotheca Studiorum Litterarium 31. Debrecen.
- Bors. = Borselli lásd KLANICZAY GÁBOR 1997.
- BrevL. = Breviáriumi legenda. In GömK. 269–95; Madas Edit átirása ugyanott. Bevezetés, 84–98.
- CornK. = *Cornides-kódex 1514–19*. Codices Hungarici VI. Közzéteszi BOGNÁR ANDRÁS és LEVÁRDY FERENC. 1967. Akadémiai Kiadó, Budapest.

- DEÁK VIKTÓRIA HEDVIG OP 2005. *Árpád-házi Szent Margit és a domonkos hagiográfia*. Kairosz Kiadó, Budapest.
- DÉRI BALÁZS szerk. 2008. *Oratoris officium*. Tanulmányok a 70 éves Adamik Tamás tiszteletére. L'Harmattan – ELTE, BTK Latin Nyelvi és Irodalmi Tan-szék, Budapest.
- FEUERNÉ TÓTH RÓZSA 1971. *A margitszigeti domonkos kolostor*. Budapest Régi-ségei XXII. A Budapesti Történeti Múzeum Évkönyve, 245–268.
- FRAKNÓI VILMOS 1896. *Inquisitio super vita, conversatione et miraculis beatae Margarethae virginis, Belae IV. Hungarorum regis filiae, sanctimonialis monasterii virginis gloriosae de insula Danubii, Ordinis Praedicatorum, Vesprimiensis diocesis*. In: *Monumenta Romana episcopatus Vesprimiensis* [MRV]. Tom. I. 162–383.
- GÁBOR IGNÁC 1912. *Szent Margit verses legendája*. *Magyar Nyelvőr*, 117–9.
- GOMBOS, ALBINUS FRANCISCUS 1937–8: *Catalogus fontium historiae Hungaricae*. Tom. I– III. Budapestini.
- GömK. = *Gömöry-kódex 1516*. Közzéteszi, és a bevezetést írta HAADER LEA és PAPP ZSUZSANNA. Régi Magyar Kódexek 26. 2001. A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete, Budapest.
- HAADER LEA 2001. *Megjegyzések a kódex [GömK.] egyes szövegegységeihez*. In *Gömöry-kódex 1516*. Bevezetés. Budapest, A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete, 59–83.
- HAVAS, LADISLAUS – TEGYEY, EMERICUS ed. 2006. *Classica-Mediaevalia-Neolatina*. Acta conventus diebus undecimo et duodecimo mensis Maii anno MMIV Debrecini habiti. Debrecini.
- HAVAS, LADISLAUS – TEGYEY, EMERICUS ed. 2007. *Classica-Mediaevalia-Neolatina II*. Debrecini.
- HORVÁTH CYRILL 1906a. *A Margit-legenda forrásai*. Bertholdus de Bosant jegyzőkönyve és a magyar Margit-legenda. *Magyar Nyelvőr*, 408–20, 457–68.
- HORVÁTH CYRILL 1906b. *A Margit-legendáról*. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 305–32, 452–72.
- HORVÁTH CYRILL 1908. *A Margit-legenda forrásai*. A Budapest-Székesfővárosi IV. ker. Községi Főreáliskola 54. értesítője, 23–53.
- HORVÁTH CYRILL 1938. *Böle Kornél: Árpád-házi Boldog Margit szenttéavatási ügye és a legősibb latin Margit-legenda*. *Könyvismertetés. Irodalomtörténeti Közlemények*, 79–83.

- KALMÁR JÁNOS szerk. 1997. *Miscellanea Fontium Historiae Europaeae*. Emlékkönyv H. Balázs Éva történészprofesszor 80. születésnapjára. ELTE Bölcsészettudományi Kar, Budapest.
- KLANICZAY GÁBOR 1994. A női szentség mintái Közép-Európában és Itáliában. In KLANICZAY TIBOR – KLANICZAY GÁBOR (szerk.): *Szent Margit legendái és stigmái*. Argumentum Kiadó, Budapest, 93–255.
- KLANICZAY GÁBOR 1997. Borselli és Taeggio Margit-legendája Bánfi Florio apparátusával. In: KALMÁR JÁNOS (szerk.): *Miscellanea Fontium Historiae Europaeae*. Emlékkönyv H. Balázs Éva történészprofesszor 80. születésnapjára. ELTE Bölcsészettudományi Kar, Budapest, 11–56.
- KLANICZAY GÁBOR 2004. A csodatörténetek retorikája a szentté avatási perekben és a legendákban. In BITSKEY ISTVÁN – OLÁH SZABOLCS (szerk.): *Religió, retorika, nemzettudat régi irodalmunkban*. Csokonai Könyvtár: Bibliotheca Studiorum Litterarium 31. Debrecen, 29–49.
- KLANICZAY GÁBOR 2007. Margit-legendák. In *Magyar művelődéstörténeti lexikon*. Középkor és kora újkor. VII. Főszerk. KÖSZEGHY PÉTER. Balassi Kiadó. Budapest.
- KLANICZAY TIBOR 1994. A Margit-legendák történetének revíziója. In KLANICZAY TIBOR – KLANICZAY GÁBOR: *Szent Margit legendái és stigmái*. Argumentum Kiadó, Budapest, 17–91.
- KLANICZAY TIBOR – KLANICZAY GÁBOR 1994. *Szent Margit legendái és stigmái*. Argumentum Kiadó, Budapest.
- KÖSZEGHY PÉTER. (főszerk.) 2007. *A Magyar művelődéstörténeti lexikon*. VII., Balassi Kiadó, Budapest.
- Legenda maior. In GOMBOS Tom. III.: 2481–545.
- Legenda vetus. In SZENTPÉTERY, EMERICUS 1938/1999. *Scriptores Rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum*. [SRH] Vol. II. Budapestini. Nap Kiadó. Reprint kiadás. Az Utószót írta SZOVÁK KORNÉL és VESZPRÉMY LÁSZLÓ. A reprint kiadás Függelékében, 685–709; 795–6. Jegyzetei SZOVÁK KORNÉLTÓL.
- LOVAS ELEMÉR 1941. Árpád-házi B. Margit első életrajzának írója – Marcellus. *A pannonhalmi főapátsági Szent Gellért főiskola évkönyve az 1940/41 tanévre*, 21–85.
- MargL. lásd Szent Margit élete 1510.

- MATICSÁK SÁNDOR szerk. 2007. *Nyelv, nemzet, identitás*. A VI. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus nyelvészeti előadásai. Debrecen – Budapest.
- MÁRTONFI ATTILA – PAPP KORNÉLIA – SLÍZ MARIANN szerk. 2005. *101 írás Pusztai Ferenc tiszteletére*. Argumentum, Budapest.
- MÉSZÖLY GEDEON 1941. Szűz Szent Margit asszonynak, Béla királynak leányának élete. *Nép és Nyelv* 1: 18–23, 52–8, 81–4, 117–8, 138, 184–8, 205–15, 251–6, 307–10, 343–7, 378–81.
- MEZEY LÁSZLÓ 1955. Irodalmi anyanyelvűségünk kezdetei az Árpád-kor végén. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- MRV lásd Fraknoi 1896.
- M. NAGY ILONA 2004–5. Über den Stil der ältesten lateinischen Legende von der Hl. Margit aus der Arpadendynastie. *Acta Classica Universitatis Scientiarum Debreceniensis*, 40–41: 391–9.
- M. NAGY ILONA 2005. Az élet és a legenda a Margit-legendában. In MÁRTONFI ATTILA – PAPP KORNÉLIA – SLÍZ MARIANN (szerk.): *101 írás Pusztai Ferenc tiszteletére*. Argumentum, Budapest, 48–52.
- M. NAGY ILONA 2006. Árpád-házi Szent Margit legrégebb latin nyelvű legendájának stílusáról. In HAVAS, LADISLAUS – TEGYEY, EMERICUS (ed.): *Classica-Mediaevalia-Neolatina*. Acta conventus diebus undecimo et duodecimo mensis Maii anno MMIV Debrecini habiti. Debrecini, 121–9.
- M. NAGY ILONA 2007a. Árpád-házi Szent Margit legendájának középkori és neolatin változatai. In HAVAS, LADISLAUS – TEGYEY, EMERICUS (ed.): *Classica-Mediaevalia-Neolatina II*. Debrecini, 86–94.
- M. NAGY ILONA 2007b: Szövegformáló törekvések a Margit-legendában. In MATICSÁK SÁNDOR szerk. 2007. *Nyelv, nemzet, identitás*. A VI. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus nyelvészeti előadásai. Debrecen – Budapest, 351–9.
- M. NAGY ILONA 2007c. Adalékok a Margit-legenda forráskutatásához. In BENŐ ATTILA – FAZAKAS EMESE – SZILÁGYI N. SÁNDOR (szerk.): *Nyelvek és nyelv-változatok*. Köszöntő kötet Péntek János tiszteletére. Anyanyelvápolók Erdélyi Szövetsége Kiadó, Kolozsvár, 159–67.
- M. NAGY ILONA 2008. Szigeti vázlatok: Árpád-házi Szent Margit kanonizációs jegyzőkönyvének stílusához. In DÉRI BALÁZS (szerk.): *Oratoris officium*. Tanulmányok a 70 éves Adamik Tamás tiszteletére. L'Harmattan – ELTE, BTK Latin Nyelvi és Irodalmi Tanszék, Budapest, 138–42.

MRV lásd FRAKNÓI 1896.

RANSANUS, PETRUS 1977. *Epithoma rerum Hungararum*. Curam gerebat PETRUS KULCSÁR. Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum. Series nova. Tom. II. Budapest, Akadémiai Kiadó, Index XVI, 123–131.

SALACZ GÁBOR 1940. Árpádházi Boldog Margit tössi legendája. Pécs.

SRH lásd Szentpétery 1938/1999.

Szent Margit élete 1510. Az átiratot és a jegyzeteket készítette DÖMÖTÖR ADRIENNE és PÓLYA KATALIN FARKAS VILMOS irányításával. A bevezetést írta †P. BALÁZS JÁNOS. Régi Magyar Kódexek 10. 1990. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest.

SZENTPÉTERY, EMERICUS 1938/1999. *Scriptores Rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum*. [SRH] Vol. II. Budapestini. Nap Kiadó. Reprint kiadás. Az Utószót írta SZOVÁK KORNÉL és VESZPRÉMY LÁSZLÓ.

Tössil. lásd Salacz 1940.

KALCSÓ GYULA

A digitális történeti korpuszokról A korai magyar nyelvű nyomtatott írásbeliség korpusza kapcsán

A korpusznyelvészet napjainkban dinamikusan fejlődő részdiszciplína. A kifejezés a latin *corpus* ('test') szót tartalmazza, amely nyelvészeti értelemben nyelvi anyagot, példatárat, tanulmányozott adathalmazt jelent. CRYSTAL (2003) így határozza meg: „a nyelv reprezentatív mintája, amelyet nyelvészeti elemzés céljára állítottak össze” (CRYSTAL 2003: 513). A modern korpusznyelvészet azonban nem egyszerűen a hagyományos értelemben vett korpuszokon alapuló nyelvészet. A korpusz szó jelentésbővüléssel ma már reprezentatív, elektronikus formában tárolt, nyelvészeti elemzés céljára összeállított szöveggyűjteményt is jelent (SZIRMAI 2005: 19). Ebben az új jelentésben a digitális adatrögzítés, továbbá a rögzítés során hozzáadott információk (annotálás) által megkönnyített gépi feldolgozás az új mozzanat. A számítógépek megjelenése és elterjedése forradalmasította az adatrögzítés és -feldolgozás technikáit, és hamar meghonosodott a nyelvészetben is. A digitális korpuszok fejlődéstörténetének áttekintése az előadásnak közvetlenül nem tárgya (l. SZIRMAI 2005: 50–7), így csak röviden térek ki néhány mozzanatra. Az első számítógépes korpuszt az 1960-as években állították össze (*Brown Corpus*; SZIRMAI 2005: 50). A korpuszok nagyobb arányú fejlesztése azonban a technikai nehézségek miatt csak később indult meg. A 80-as években már több, máig is élő és fejlesztett szövegtárat hoztak létre (ilyen pl. a *Helsinki Corpus*). Az 1990-es években újabb lendületet kapott az egyre gyorsabb és nagyobb tárolókapacitású számítógépek fejlődésével már amúgy is sokat változó korpusznyelvészet. Előtérbe került a számítógépes szövegrögzítés szabványosítása, 1987-ben már nemzetközi konzorcium jött létre a problémák megoldására (*Text Encoding Initiative: TEI*). Megszületett a korábban csupán 256 karakter tárolására képes, úgynevezett egybyte-os kódlapokat fölváltó *Unicode* rendszer is (1991), amellyel (két byte-ban) 65 536 különböző karakter ábrázolására nyílt lehetőség. A létrejövő szabványok nagyobb arányú elterjedését az internet világméretű térhódítása gyorsította föl, a fokozatos fejlődés azóta is tart, újabb és újabb, egyre több részletre kiterjedő szövegkódolási-szövegrögzítési rendszerek jöttek és jönnek létre (*SGML, HTML, XML* stb.). Az 1980–90-es évekre a szövegbeviteli eljárások is jelentős fejlődésen men-